

Sylwia Grochowina

Związki wyznaniowe w Toruniu w latach 1939-1945

Rocznik Toruński 30, 115-140

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Związki wyznaniowe w Toruniu 1939–1945

Sylvia Grochowina

Na mocy postanowień traktatu wersalskiego z 28 VI 1919 r. Wielkopolskę i Pomorze przyłączono do odrodzonego państwa polskiego. 18 I 1920 r. wojska polskie wkroczyły do Torunia, który po 127 latach niewoli został wyzwolony spod pruskiego panowania. Powrót Pomorza do Polski zmienił istniejące tu dotychczas stosunki narodowościowe i wyznaniowe. Procesowi repolonizacji i napływowi ludności polskiej – w przeważającej mierze katolickiej – towarzyszyła znaczna emigracja niemieckich mieszkańców Torunia, głównie ewangelików, do Niemiec i na teren Wolnego Miasta Gdańska¹.

W latach 1920–1939 w Toruniu działały następujące związki wyznaniowe²: Kościół rzymskokatolicki, Kościół ewangelicko-augsburski, Kościół ewangelicko-unijny, Kościół ewangelicko-reformowany, Kościół staroluterański, Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Żydowski Związek Religijny, Polski Narodowy Kościół Katolicki, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Chrześcijańskich Baptistów, Kościół Metodystyczny, Badacze Pisma Świętego, Stowarzyszenie Wiernych Chrześcijań, Gminy katolicko-apostolskie (irwingianie)³. Spośród

¹ Szerzej zob.: M. Wojciechowski, *Polacy i Niemcy w Toruniu w okresie międzywojennym (1920–1939)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*. Zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1991, s. 29–44.

² Pojęcie to obejmuje: „wszystkie organizacje i wspólnoty o charakterze religijnym”, M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 13.

³ Z. Waszkiewicz, *Stosunki wyznaniowe w Toruniu (1920–1939)*, [w:] *Mniejszości*

nich prawnie uznane przez państwo były: Kościół rzymskokatolicki⁴, Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce⁵, Żydowski Związek Religijny⁶, Kościół ewangelicko–augsburski⁷, Kościół ewangelicko–unijny, Kościół ewangelicko–reformowany i Kościół staroluterski⁸. W 1939 r. z ogólnej liczby 78 769 mieszkańców 75 286 osób było narodowości polskiej (95,6%), 2568 osób narodowości niemieckiej (3,2%), 857 osób narodowości żydowskiej (1,1%). Kościół katolicki zrzeszał wówczas 75 157 osób (95,4%), protestanci 2411 osób (3,1%), wyznanie mojżeszowe 795 osób (1%)⁹. Struktura narodowościowa nie pokrywała się z podziałem wyznaniowym mieszkańców Torunia w okresie

narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX w., pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1993, s. 97–98.

⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., Kraków 1948, s. 21–22, art. 14; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej cyt. DzURP), nr 72 z 18 VII 1925 r., poz. 501, s. 1083–1094, Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 II 1925; Konstytucja Rzeczypospolitej z dnia 23 III 1935, Warszawa 1935, s. 78, art. 114.

⁵ DzURP, nr 88 z 19 XI 1938, poz. 597, s. 1317–1326, Dekret prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 XI 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; DzURP, nr 103 z 30 XII 1938, poz. 679, s. 1545–1589, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 XII 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

⁶ DzURP, nr 52 z 5 V 1928, poz. 500, s. 1128–1134, Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 5 kwietnia 1928 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego.

⁷ DzURP, nr 88 z 27 XI 1936, poz. 613, s. 1433–1439, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 XI 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej; DzURP, nr 94 z 31 XII 1936, poz. 659, s. 1517–1528, Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 17 XII 1936 r. o uznaniu Zasadniczego Prawa Wewnętrznego Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

⁸ Kościoły te były traktowane jako prawnie uznane na podstawie przepisów pruskich, zob. m.in. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań 1988, s. 235–253, 272–276; M. Pietrzak, op. cit., s. 123.

⁹ K. Przybyszewski, *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939). Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994, s. 75–76.

międzywojennym. Do Kościoła katolickiego należeli głównie Polacy, ale również Niemcy i Ukraińcy, prawosławie wyznawali Rosjanie i Ukraińcy. Wielu Polaków należało także do Kościoła ewangelicko-augsburskiego¹⁰.

W granicach miasta Torunia znajdowało się pięć parafii i dwie kuracje katolickie, z których do diecezji chełmińskiej należały parafie: św. Janów, św. Jakuba, NMP, Chrystusa Króla oraz kuracje: w Dębowej Górze pod wezwaniem św. Teresy od Dzieciątka Jezus i na Wrzósach pod wezwaniem św. Antoniego, a parafia św. Piotra i Pawła w dzielnicy Podgórz należała do archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. W mieście istniała także parafia wojskowa pod wezwaniem św. Katarzyny Aleksandryjskiej.

Tabela 1
Liczba wiernych i obsada duszpasterska w parafiach toruńskich
w sierpniu 1939 r.

Parafia /kuracja	Liczba wiernych	Księża	
		proboszcz	wikariusze
1	2	3	4
Św. Janów	7790	ks. Aleksander Ziemiński	ks. Edmund Engler ks. Stanisław Maćkowiak oraz ks. Bernard Czaplński, dyrektor toruńskiego oddziału „Caritasu”
Św. Jakuba	11 727	ks. Leon Kozłowski	ks. Teofil Falkowski ks. Alfons Weltrowski ks. Aleksander Rutecki oraz ks. Otto Glock, kapelan w szpitalu
NMP	13 325	ks. Franciszek Jank	ks. Jan Mykowski ks. Jan Manthey ks. Stefan Wincenty Frelichowski

¹⁰ Z. Waszkiewicz, op. cit., s. 99–101.

1	2	3	4
Chrystusa Króla	16 000	ks. Paweł Goga	ks. Józef Bigus ks. Franciszek Roskwitalski ks. Franciszek Smagliński (również kapelan w szpitalu)
Św. Piotra i Pawła	około 8500	ks. Józef Domachowski	ks. Antoni Januszewski ks. Jan Mencil
Św. Teresy od Dzieciątka Jezus	4935	ks. Ignacy Wojewódka	—————
Św. Antoniego	2165	ks. Leon Dzienisz	—————

Źródła: *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri Dioecesis Culmensis pro Anno Domini 1939*, Pelplin 1939, s. 96–97; Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, R. 1938, s. 47; Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej, R. 1939, nr 1–2, s. 38; *ibid.*, nr 4, s. 281; nr 8–9, s. 642, 643.

W końcu sierpnia 1939 r. opiekę duszpasterską zapewniało wiernym 22 kapłanów parafialnych oraz 5 księży prefektów: ks. Alojzy Kałduński i ks. Stanisław Gronowski – prefekci gimnazjów męskich, ks. Franciszek Żur – prefekt Gimnazjum Żeńskiego, ks. Zygfryd Kowalski – prefekt w Pedagogium oraz ks. Leon Głowczewski – prefekt szkół powszechnych¹¹. Proboszcz toruńskiej parafii garnizonowej ks. Stanisław Sinkowski oraz kapelan pomocniczy ks. Jan Kroczek zostali nominowani na kapelanów oddziałów wojskowych¹².

¹¹ *Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri Dioecesis Culmensis pro Anno Domini 1939*, Pelplin 1939, s. 96–98; Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej, R. 1939, nr 1–2, s. 38; *ibid.*, nr 4, s. 281, nr 8–9, s. 642, 643.

¹² S. Podlewski, *Wierni Bogu i Ojczyźnie. Duchowieństwo katolickie w walce o niepodległość Polski w II wojnie światowej*, Warszawa 1971, s. 188–191; *Udział kapłanów wojskowych w II wojnie światowej*, pod red. J. Humeńskiego, Warszawa 1984, s. 487; *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 15/16/17, pod red. S. Kardasza, Toruń 1995, s. 150.

Większość pozostałych w mieście Niemców należała do Kościoła ewangelicko-unijnego, który obejmował trzy gminy: staromiejską (obecnie kościół akademicki pod wezwaniem Św. Ducha), nowomiejską (dzisiaj siedziba stowarzyszenia kulturalnego „Tumult”) oraz pod wezwaniem św. Jerzego (obecnie kościół katolicki pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej). W styczniu 1939 r. liczył on 1627 wyznawców¹³. Do 1928 r. opiekę nad członkami trzech gmin ewangelicko-unijnych samodzielnie sprawował pastor Reinhold Heuer. Następnie do Torunia przybył pastor Johannes Steffani, który do połowy 1934 r. pomagał Heuerowi w działalności duszpasterskiej. W 1936 r. po przejściu pastora R. Heuera na emeryturę zastąpił go Richard Otto Dey. W pracy duszpasterskiej pomagał mu diakon Samuel Maretzki¹⁴.

W okresie międzywojennym Kościół ewangelicko-reformowany miał niewielką liczbę wyznawców i w drugiej połowie lat trzydziestych parafia toruńska liczyła tylko kilkunastu wiernych. Nabożeństwa odbywały się w kościele przy dzisiejszych Wałach gen. Sikorskiego (obecnie jest to kościół św. Szczepana parafii ewangelicko-augsburskiej). Od 1 I 1920 r. do końca września 1921 r. pastorem gminy toruńskiej był Otto Rauch. Objęcie przez pastora Raucha probostwa w Westfalii i brak stałego duszpasterza oraz dalszy odpływ ludności niemieckiej z miasta spowodowały, że działalność gminy zaczęła zamierać. W 1923 r. dorywczą opiekę religijną zapewniali w Toruniu pastory poznańscy: Schneider oraz Haenisch. Prawdopodobnie od 1924 r. opiekę duszpasterską nad gminą toruńską sprawował pastor Georg Anuschk z Górska. W końcu lat trzydziestych sakramentów św. udzielał pastor O. Dey z toruńskiej parafii unijnej¹⁵.

Toruńska gmina staroluterska swym zasięgiem obejmowała również Chełmżę, Otlóczyn oraz Płutowo i w latach 1927–1928 liczyła

¹³ E. Alabrudzińska, *Ewangelicy w Toruniu w latach 1920–1945*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, s. 136.

¹⁴ A. Golon, H. Kruska, *Evangelische Pfarrer in Thorn 1880–1945*, [w:] *Thorn Königin der Weichsel 1231–1981*, Göttingen 1991, s. 376–378; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 136–138.

¹⁵ A. Golon, H. Kruska, op. cit., s. 378; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 139–140.

około 300 wiernych. Nabożeństwa odprawiano w kaplicy przy ul. Strumykowej 8. W latach 1901–1922 proboszczem parafii staroluterskiej był Hermann Wohlgemuth. Po jego śmierci posługę duszpasterską pełnili pastory: Klemens Paulig z Bydgoszczy oraz Theodor Brauner z Nakła. Na początku stycznia 1926 r. pastor T. Brauner objął toruńskie probostwo¹⁶.

Na miejsce ewangelików niemieckich do Torunia zaczęli napływać ewangelicy polscy wyznania augsburskiego z byłej Kongresówki, Małopolski i Śląska Cieszyńskiego. Inicjatorem utworzenia w mieście polskiego zboru ewangelicko–augsburskiego był inż. Zygmunt Wojciechowski. Parafia ewangelicko–augsburska, licząca w 1938 r. 161 wiernych, nie miała własnego domu modlitwy. Nabożeństwa odbywały się w kościele wynajmowanym od gminy staroluterskiej. Do września 1937 r. zbor toruński nie miał własnego proboszcza. Do tego czasu posługę duszpasterską sprawowali kolejno: ks. kapelan Józef Mamica z Poznania, ks. Waldemar Galster z Bydgoszczy, ks. Jerzy Kahane z Bydgoszczy, ks. Waldemar Preiss z Bydgoszczy. We wrześniu 1937 r. proboszczem toruńskiej parafii ewangelicko–augsburskiej został dotychczasowy wikariusz parafii bydgoskiej Ryszard Trenkler¹⁷.

Organizowanie toruńskiej parafii prawosławnej na terenie obozu internowanych Rosjan nr 15, który istniał w mieście od grudnia 1920 r. do września 1921 r., zakończono w pierwszym kwartale 1921 r. Po zamknięciu obozu pozostała w mieście grupa około 220 internowanych wojskowych narodowości rosyjskiej i ukraińskiej. W okresie międzywojennym opiekę duszpasterską nad wiernymi wyznania prawosławnego sprawowali kolejno kapelani wojskowi: ks. Wielikanow, ks. kpt. Stefan Rudyk, ks. kpt. Grzegorz Kuryłas, ks. Włodzimierz Wieżański oraz ks. kpt. Waczesław Rafalski. Nabożeństwa organizowano w świątyniach wynajmowanych od innych wyznań. Na początku 1927 r. wydzierzawiono od gminy ewangelic-

¹⁶ A. Golon, H. Kruska, op. cit., s. 380; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 141–142.

¹⁷ Szerzej zob. U. Molin, *Polska parafia ewangelicko–augsburska w Toruniu w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, Rocznik Toruński (dalej cyt. RT), R. 19, 1990, s. 159–177; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 142–144.

ko–unijnej kościoł na Nowym Rynku. 27 II 1927 r. odbyła się uroczystość poświęcenia nowej świątyni pod wezwaniem św. Mikołaja, w której nabożeństwa prawosławne odprawiano do września 1939 r.¹⁸

Do toruńskiej gminy wyznaniowej żydowskiej, liczącej w 1938 r. 1200 członków, należeli nie tylko Żydzi z Torunia, lecz także z sąsiednich miejscowości, m.in. z Chełmży. Synagoga znajdowała się w głębi parceli przy ul. Szczytnej 12¹⁹. W latach 1930–1932 funkcję rabina i nauczyciela pełnił Jakub Litmann. 2 II 1932 r. zastąpił go dr Izaak Glizenstein²⁰.

Pozostałe związki wyznaniowe skupiały znacznie mniejszą liczbę wiernych. Toruńska parafia polskokatolicka w 1931 r. liczyła 250–300 wiernych, nie miała własnego domu modlitwy, w związku z czym musiała wypożyczać sale na msze i zebrania. Dopiero w lipcu 1931 r. wydzierżawiono od baptystów kaplicę przy ul. Matejki 15²¹. Kościoł chrześcijan baptystów skupiał w okresie międzywojennym kilkudziesięciu członków. Grupa Badaczy Pisma św. liczyła 40–60 osób. Kolejną nieliczną grupą wyznaniową byli Adwentyści Dnia Siódmego. W 1939 r. było ich około 20. Kościoł metodystyczny liczył kilkunastu wyznawców, a grupa toruńskich irwingian składała się z kilku osób²².

Miejskie władze administracyjne i policyjne nie utrudniały na ogół działalności mniejszościowych związków wyznaniowych. Zdarzały się natomiast zatargi między poszczególnymi grupami wyznaniowymi,

¹⁸ Szerzej zob. Z. Waszkiewicz, op. cit., s. 103–104; Z. Karpus, Z. Waszkiewicz, *Dzieje parafii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Toruniu w latach 1920–1991*, [w:] *Diecezja toruńska*, s. 47–51; por. Z. Karpus, *Rosjanie i Ukraińcy w Toruniu w latach 1920–1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, s. 81–96.

¹⁹ Szerzej zob. Z. H. Nowak, *Z dziejów toruńskich Żydów w czasach międzywojennych*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym*, s. 61–71; tenże, *Gmina wyznaniowa żydowska w Toruniu w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*. Zbiór studiów pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 59–74.

²⁰ Z. H. Nowak, *Gmina wyznaniowa żydowska*, s. 62.

²¹ Szerzej zob. Z. Waszkiewicz, *Polski Narodowy Kościół Katolicki w Toruniu (1923–1939)*, RT, R. 22, 1994, s. 143–167.

²² Szerzej zob. Z. Waszkiewicz, *Stosunki wyznaniowe*, s. 97–119.

które wynikały zarówno z różnic o charakterze religijnym, doktrynalnym, jak i narodowościowym. Szczególnie często dochodziło do wystąpień katolickiej społeczności miasta przeciwko wyznawcom Kościoła polskokatolickiego²³.

Okupacja niemiecka w Polsce spowodowała istotne zmiany w sytuacji związków wyznaniowych. Hitlerowska polityka wobec wyznań religijnych uwarunkowana była głównie trzema czynnikami: narodowościowym, politycznym i ideologicznym. Na ziemiach polskich wcielonych do Trzeciej Rzeszy czynnik narodowościowy był decydujący w polityce kościelnej władz niemieckich. W centrum uwagi okupanta hitlerowskiego znajdował się Kościół rzymskokatolicki, uważany nie tylko za instytucję religijną, ale i jednoznacznie polską. Przywódcy hitlerowscy podkreślali, że Kościół katolicki przez pielęgnowanie języka polskiego i ojczystej kultury, a także przez pogłębianie świadomości narodowej, odegrał poważną rolę w przeciwstawianiu się germanizacji na ziemiach zaboru pruskiego²⁴. Podejrzewano, że stanie się on jednym z ośrodków polskiego oporu narodowego. Postrzegany w ten sposób Kościół katolicki kolidował z polityką germanizacyjną władz okupacyjnych. Nie zamierzano jednak doprowadzić do jego zupełnej likwidacji, lecz dążono do przekształcenia go w instytucję niemiecką, współdziałającą w realizacji polityki germanizacyjnej.

W celu włączenia Kościoła katolickiego do realizacji polityki narodowościowej władze okupacyjne uznały za konieczne usunięcie polskiego kleru. W ramach ogólnej akcji wyniszczenia polskiej inteligencji przeprowadzona została przez okupanta hitlerowskiego ekstermina-

²³ Szerzej zob. Z. Waszkiewicz, *Stosunki wyznaniowe*, s. 112–118; też: *Stosunek administracji państwowej województwa pomorskiego i kurii biskupiej w Pelplinie do mniejszościowych związków wyznaniowych w latach 1920–1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym*, s. 73–93.

²⁴ *Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, oprac. J. Sziling, Toruń 1989, s. 30; D. Schenk, *Hitlers Mann in Danzig. Albert Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreussen*, Bonn 2000, s. 212–213; B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972, s. 93–96; por. M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 157.

cja polskiego duchowieństwa katolickiego. Wstępną fazą realizacji polityki eksterminacyjnej były masowe aresztowania.

W Toruniu pierwsze aresztowania księży nastąpiły 11 IX 1939 r. Tego dnia o godz. 9⁰⁰ rano aresztowany został ks. F. Jank, proboszcz parafii NMP wraz z wikariuszami: S. W. Frelichowskim, J. Mantheym, J. Mykowskim²⁵. Aresztowano również toruńskich redemptorystów: o. Władysława Szoldrskiego, o. Karola Szranta, o. Emanuela Trzemeskiego, br. Tadeusza Burmera, br. Kazimierza Hano i br. Stanisława Pawlika²⁶. Wszyscy aresztowani osadzeni zostali w toruńskim więzieniu przy obecnej ul. Piekary (wówczas Bäckergasse 53), zwanym „okrągłakiem”. Proboszcza F. Janka zwolniono 12 IX 1939 r., a wikariuszy z jego parafii 15 IX 1939 r.²⁷ Ojciec W. Szoldrski wypuszczony został na wolność 18 IX 1939 r., a pozostali redemptoryści 22 IX 1939 r.²⁸

Dnia 16 X 1939 r. dowódca oddziału policji ochronnej Dreier wydał rozkaz, który zapowiadał, iż „W dn. od 17 do 21 X 1939 r. odbędzie się aresztowanie elementów niepewnych politycznie, szczególnie osób przynależnych do warstw przywódczych”²⁹. Do owych „warstw przywódczych” narodu polskiego hitlerowskie władze okupacyjne zaliczały inteligencję, w tym duchownych katolickich. W dniach 17–21 X 1939 r. spośród 27 duchownych toruńskich aresztowanych zostało 20:

²⁵ F. Jank, Księża diecezji chełmińskiej, którzy przeżyli lata 1939–1945, t. I (rękopis w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie, dalej cyt. ADP), s. 67, 123, 130.

²⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Akta miasta Torunia 1939–1945 (dalej cyt. AmT 1939–1945), sygn. 337, Liste über sämtliche Gefangenen 1939, k. 11; F. Jank, op. cit., t. I, s. 67; W. Szoldrski, Redemptoryści w Polsce. Cz. II. Klasztory, młodzież, materiały (maszynopis w Archiwum Domu Prowincjonalnego oo. redemptorystów w Tuchowie), s. 280; W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, z. V, Warszawa 1981, s. 397–398, 400–401.

²⁷ F. Jank, op. cit., s. 67, 130.

²⁸ W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., s. 397–398, 400–401.

²⁹ APT, AmT 1939–1945, sygn. 340, rozkaz dowódcy oddziału policji ochronnej Dreiera z 16 X 1939 r. o przeprowadzeniu rewizji i aresztowań w Toruniu w dniu 17–21 X 1939.

- z parafii św. Janów: ks. A. Ziemiński, ks. E. Engler, ks. S. Maćkowiak, ks. B. Czaplinski
- z parafii św. Jakuba: ks. L. Kozłowski, ks. T. Falkowski, ks. A. Rućki
- z parafii NMP: ks. S.W. Frelichowski, ks. J. Manthey, ks. J. Mykowski
- z parafii Chrystusa Króla: ks. P. Goga, ks. J. Bigus, ks. F. Roskwitalski
- z parafii św. Piotra i Pawła: ks. J. Domachowski, ks. A. Januszewski, ks. J. Mencil oraz ks. L. Dzienisz, ks. S. Gronowski, ks. A. Kałduński³⁰ i ks. I. Wojewódka.

Aresztowanych kapłanów uwięziono w Forcie VII przy Szosie Okrężnej. Były to fortyfikacje z czasów pruskich, które w okresie okupacji stały się centralnym miejscem martyrologii Polaków z Torunia i okolic. Po kilku dniach z Fortu VII zwolniono 7 księży: ks. J. Domachowskiego³¹, ks. E. Englera, ks. P. Gogę, ks. L. Kozłowskiego, ks. S. Maćkowiaka, ks. J. Mantheya, ks. J. Mykowskiego³². W latach 1940–1945 nie powtórzyły się już masowe aresztowania toruńskich duchownych.

Dnia 28 X 1939 r. w zbiorowej egzekucji w lasach Barbarki zginęli wikariusze z parafii św. Piotra i Pawła: ks. Antoni Januszewski oraz

³⁰ Według danych zawartych w pracy F. Janka, op. cit., t. I, s. 80, ks. Kałduński został aresztowany 2 (3) X 1939 r. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że ks. Kałduńskiego aresztowano wraz z innymi kapłanami toruńskimi w drugiej połowie października, zob. W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., z. II, Warszawa 1977, s. 64.

³¹ Gestapo zabroniło proboszczowi J. Domachowskiemu wykonywania jakiegokolwiek pracy duszpasterskiej. Ks. J. Domachowski nie dostosował się do zakazu i 2 (3) XI 1939 r. został ponownie aresztowany, zob. W. Gajdus, *Nr 20998 opowiada*, Pelplin 2001, s. 170; T. Zakrzewski, *Domachowski Józef*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Suplement I*, pod red. Z. Nowaka, Gdańsk 1998, s. 70.

³² F. Jank, op. cit., s. 12, 26, 42, 52, 57, 68, 99, 123, 130; *ibid.*, t. II, s. 8, 10, 62; W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., z. II, s. 30, 37, 44–46, 55, 57, 71, 81, 82, 101, 104, 121, 125; *ibid.*, z. III, s. 21, 31, 48; W. Gajdus, op. cit., s. 15–20, 37; T. Jaszowski, Cz. Sobocki, *Niemcy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Fortcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971, s. 54, 70.

ks. Jan Mencil³³. Aresztowani księża, którzy uniknęli rozstrzelania w październiku i listopadzie 1939 r., przetrzymywani byli przez pewien czas w obozach zbiorczych bądź więzieniach, a następnie w masowych transportach kierowano ich do obozów koncentracyjnych.

Dnia 10 I 1940 r. do obozu w Stutthofie przybył pierwszy masowy transport z Pomorza. Wśród więźniów znajdowali się następujący kapłani toruńscy: ks. J. Bigus, ks. J. Domachowski, ks. L. Dzienisz, ks. S.W. Frelichowski, ks. A. Kałduński, ks. F. Roskwitalski, ks. A. Rutcki, ks. I. Wojewódka oraz ks. A. Ziemiński. W drugim transporcie 12 I 1940 r. z Torunia przybyli księża: ks. B. Czapliński, ks. T. Falkowski i ks. S. Gronowski³⁴. 8 II 1940 r. w Stutthofie umieszczono dwóch toruńskich redemptorystów: o. Jana Szymasza i o. Tadeusza Tybora, aresztowanych w Konecku³⁵. 4 VII 1940 r. do obozu skierowany został ks. prefekt L. Głowczewski, współzałożyciel konspiracyjnej organizacji młodzieży szkół średnich „Batalion Śmierci za Wolność”, aresztowany przez gestapo 4 III 1940 r.³⁶ W okresie od 4 do 19 X 1940 r. w obozie Stutthof przebywał ks. F. Jank³⁷. Przynajmniej aresztowania określił on następująco: „Były dwie wersje. Pierwsza, zabrano tych, których w jesieni 1939 r. zapomniano. Druga, że zabrano tych, którzy mieli jakiegokolwiek odznaczenia państwowe polskie, co

³³ Archiwum Kurii Metropolitarnej w Gnieźnie (dalej cyt. AKMG), Akta generalne (dalej cyt. AG), Martyrologium 1946–1951, t. I, Księża archidiecezji gnieźnieńskiej, którzy zginęli w kraju śmiercią gwałtowną; *ibid.*, AG, Martyrologium 1951–1967, t. II, B. M. Kempner, Verzeichnis der Geistlichen der Erzdiözese Gniezno, welche in deutschen Konzentrationslager und anderen Stellen in den Jahren 1939–1945 den Tod fanden, s. 4, 8; *ibid.*, AG, Martyrologium 1968–1984, t. III, pismo Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich. Delegatura Toruńska do Kurii Diecezjalnej w Gnieźnie z 24 III 1969; W. Gajdus, *op. cit.*, s. 54; W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, z. III, s. 31, 48; T. Jaszowski, Cz. Sobiecki, *op. cit.*, s. 80.

³⁴ W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, z. II, s. 30, 37, 44, 45, 46, 57, 64, 101, 104, 121, 125; *ibid.*, z. III, s. 21; M. E. Jezierska, *Transporty więźniów Fortu VII w Toruniu do Stutthofu*, Stutthof. Zeszyty Muzeum, t. 4, 1981, s. 166, 167, 168, 170, 171.

³⁵ W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, z. V, s. 397, 398.

³⁶ Zob. m.in.: K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1972, s. 106–108; W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, z. II, s. 54.

³⁷ F. Jank, *op. cit.*, t. I, s. 68–69; W. Jacewicz, J. Woś, *op. cit.*, z. II, s. 61.

jest bliższe prawdy [ks. F. Jank odznaczony był Złotym Krzyżem Zasługi – przyp. S.G.]”³⁸. 19 XII 1941 r. w obozie umieszczono ks. Wiktora Mrozowskiego, wikariusza parafii Chrystusa Króla, aresztowanego 17 XII 1941 r. Zwolniono go 22 II 1942 r.³⁹ W sumie w obozie Stutthof przebywało 17 kapłanów toruńskich. Spośród nich w Stutthofie zmarł 12 III 1940 r. ks. Józef Domachowski, nr obozowy 8821. W obozowej księdze zgonów jako przyczynę śmierci podano „zapalenie mięśnia sercowego”. Pochowany został 4 IV 1940 r. na Zaspie⁴⁰.

Dnia 10 IV 1940 r. do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen przybył transport więźniów ze Stutthofu. Znajdowało się w nim 13 kapłanów toruńskich. 5 lipca dołączył do nich ks. L. Główniewicz⁴¹. 20 V 1940 r. w Sachsenhausen zginął ks. Aleksander Ziemiński, proboszcz parafii św. Janów⁴². Jak pisze Włodzimierz Wnuk, „umarł przez jedną wesz”⁴³. Komisja sanitarna znalazła w bieliźnie ks. Ziemińskiego wesz. Jego ubranie zostało przekazane do dezynfekcji, a ks. Ziemiński, zgodnie z obowiązującą w obozie zasadą, stał w tym czasie nago przed barakiem. W. Wnuk wspomina: „Widzę go wciąż jeszcze stojącego nago przed barakiem. Deszcz mżył zimny, wiatr zawiewał, a nasz jezuita [ks. A. Ziemińskiego nazywali tak współwięźniowie, we-

³⁸ F. Jank, op. cit., t. I, s. 68–69.

³⁹ *Diecezja toruńska*, s. 128.

⁴⁰ Archiwum Muzeum Stutthof, Księga Zgonów, sygn. Z–V–2, s. 189; AKMG, AG, *Martyrologium 1946–1951*, t. I, D. Wróblewski, *Martyrologium kapłanów archidiecezji gnieźnieńskiej, którzy zginęli w obozach koncentracyjnych hitlerowskich w czasie wojny 1939–1945* (maszynopis), s. 3; *ibid.*, AG, *Martyrologium 1951–1967*, t. II, B. M. Kempner, *Verzeichnis*, s. 2; *ibid.*, AG, *Personalne i parafialne. Okupacja 1939–1940*, pismo ks. S. Mačkowiaka do wikariusza generalnego archidiecezji gnieźnieńskiej z 7 V 1940; W. Gajdus, op. cit., s. 171; W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., z. III, s. 21.

⁴¹ W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., z. II, s. 54.

⁴² ADP, *Martyrologium duchowieństwa pomorskiego w okresie II wojny światowej. Materiały biograficzne pomordowanych kapłanów 1945–1985*, t. I, s. 1; *Personal-Schematismus der Diözesen Danzig und Kulm. Nach dem Stande vom 1. April 1941. Herausgegeben im Auftrage des Bischofs von Danzig und Administrators von Kulm, Danzig b.r.*, s. 43; *Amtliches Kirchenblatt für die Diözesen Danzig und Kulm*, nr 2/ Februar 1941; W. Gajdus, op. cit., s. 302–303; W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., z. II, s. 125.

⁴³ W. Wnuk, *Byłem z Wami*, Warszawa 1985, s. 38

dług których miał on typowo jezuicki wyraz twarzy – przyp. S.G.] stał przez parę godzin na ulicze obozowej – nagi, pożółkły i siny. Tegoż dnia dostał silnej gorączki. W kilka dni później zmarł [...]. Zmarł bodajże 20 maja 1940 roku, mając pięćdziesiąt siedem lat⁴⁴.

Dnia 14 XII 1940 r. w transporcie więźniów z Sachsenhausen do obozu koncentracyjnego w Dachau przybyło 13 duchownych toruńskich. 15 III 1942 r. w obozie umieszczono ks. Wiktora Mrozowskiego⁴⁵. W komorze gazowej śmierć ponieśli: ks. Teofil Falkowski (5 IX 1942 r., nr obozowy 22475) oraz ks. Leon Dzienisz (16 IX 1942 r., nr obozowy 22642)⁴⁶. 23 II 1945 r. zginął w Dachau ks. Stefan Wincenty Frelichowski. Przyczyną jego śmierci był tyfus płamisty, którym zaraził się podczas opieki nad chorymi w bloku tyfusowym nr 30⁴⁷.

W następstwie eksterminacyjnej polityki okupanta hitlerowskiego większość duchowieństwa toruńskiego skazana została na pobyt w obozach koncentracyjnych. Łącznie w obozach przebywało 17 kapłanów z Torunia (w tym dwóch oo. redemptorystów), spośród których zmarło pięciu, jeden został zwolniony, a jedenasto przeżyło obóz.

Aresztowanie znacznej części toruńskich duchownych nie wiązało się z całkowitym pozbawieniem wiernych opieki duszpasterskiej. Po aresztowaniach jesienią 1939 r. w parafiach toruńskich pracowało 8 księży:

- parafia św. Janów: ks. E. Engler, ks. S. Maćkowiak
- parafia św. Jakuba: ks. L. Kozłowski⁴⁸, ks. A. Weltrowski

⁴⁴ Ibid., s. 38

⁴⁵ Po zwolnieniu ze Stutthofu ks. W. Mrozowski wrócił do Torunia. Od 1 III 1942 r. przebywał w Bydgoszczy, gdzie został ponownie aresztowany i od 15 III 1942 r. do 29 IV 1945 r. pozostawał w obozie koncentracyjnym w Dachau, zob. *Diecezja toruńska*, s. 128.

⁴⁶ ADP, Martyrologium duchowieństwa, t. I, s. 1; Amtliches Kirchenblatt, nr 13, November 1942; W. Gajdus, op. cit., s. 287; H. Malak, *Klechy w obozach śmierci*, Londyn 1961, t. II, s. 419.

⁴⁷ W. Gajdus, op. cit., s. 288; H. Malak, op. cit., t. II, s. 553; W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., z. II, s. 46.

⁴⁸ Ks. L. Kozłowski do 30 VII 1940 r. pełnił formalnie funkcję proboszcza parafii św. Jakuba. Od wiosny 1940 r. w obawie przed ponownym aresztowaniem ukrywał się u siostr elżbietanek przy ul. Żeglarskiej 9. W lipcu 1940 r. zbiegł do Generalnej Gu-

- parafia NMP: ks. F. Jank, ks. J. Manthey, ks. J. Mykowski
- parafia Chrystusa Króla: ks. P. Goga.

Wskutek aresztowania kapłanów parafia św. Piotra i Pawła przez trzy i pół miesiąca pozbawiona była stałej opieki duszpasterskiej. W tym czasie „dorywczo służył parafianom” niemiecki kapelan wojskowy ks. Rose⁴⁹.

Po aresztowaniu w październiku 1939 r. księży: Leona Dzienisza i Ignacego Wojewódki przestały funkcjonować toruńskie kuracje.

W październiku 1941 r. opiekę duszpasterską zapewniało wiernym 9 kapłanów⁵⁰:

- parafia św. Janów: ks. Franciszek Manthey⁵¹, ks. E. Engler
- parafia św. Jakuba: ks. A. Weltrowski⁵²
- parafia NMP: ks. F. Jank, ks. J. Mykowski, ks. Z. Kowalski⁵³

berni. Resztę okupacji przeżył w Zalesiu Górnym, powiat grójecki, gdzie pracował jako urzędnik biurowy pod przybranym nazwiskiem Roch Socha; ADP, Seelsorgliche Angelegenheiten. Kreis Thorn Stadt und Land 1940–1944, sygn. 31, pismo biskupa Spletta do ks. L. Kozłowskiego z 6 I 1940, pismo ks. A. Weltrowskiego do Ordynariatu Biskupiego w Gdańsku z 19 VIII 1940; F. Jank, op. cit., t. I, s. 99; W. Jacewicz, J. Woś, op. cit., t. II, s. 71; K. Przybyszewski, *Kozłowski Leon [w:] Toruński Słownik Biograficzny*, pod red. K. Mikulskiego, t. I, Toruń 1998, s. 151–154.

⁴⁹ AKMG, AG, Życie religijne w latach 1939–1945, kwestionariusz dot. życia religijnego w latach okupacji niemieckiej z 27 XI 1962; nazwisko ks. Rose widnieje także w księgach chrztów.

⁵⁰ *Personal-Schematismus der Diözesen Danzig und Kulm nach dem Stande vom Ende Oktober 1941*, s. 36.

⁵¹ W okresie od I XI 1940 r. do 30 IV 1945 r. pełnił funkcję administratora parafii i komisarza biskupiego na miasto i powiat Toruń. Wcześniej był administratorem parafii w Nowym Mieście Lubawskim. Od 23 IV 1943 r. piastował też urząd administratora parafii w Złotorii, Lubiczu, Kaszczorku i Świerczynkach; ADP, Seelsorgliche, sygn. 31, pismo biskupa Spletta do ks. F. Mantheya z 30 X 1940.

⁵² Od 23 VIII 1940 r. do 20 XI 1940 r. ks. A. Weltrowski urzędował jako vicarius substitutus: „wikariusz zastępca, substytut (substitutus) jest to kapłan, który zastępuje proboszcza czasowo nieobecnego lub pozbawionego parafii wyrokiem sądowym” (F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, Opole 1957, t. I, s. 598); ADP, Seelsorgliche, sygn. 31, pisma biskupa Spletta do ks. A. Weltrowskiego z 23 VIII 1940 i z 20 XI 1940 r.

⁵³ 10 II 1940 r. ks. prefekt Z. Kowalski na prośbę ks. proboszcza F. Janka został mianowany vicarius cooperator: „wikariusz współpracownik jest to kapłan pomagający

- parafia Chrystusa Króla: ks. P. Goga, ks. Wiktor Mrozowski⁵⁴
- parafia św. Piotra i Pawła: ks. S. Maćkowiak⁵⁵.

Natomiast w sierpniu 1944 r. w parafiach toruńskich pozostawało 7 księży⁵⁶:

- parafia św. Janów: ks. F. Manthey, ks. A. Weltrowski
- parafia św. Jakuba: ks. J. Mykowski
- parafia NMP: ks. F. Jank, ks. Z. Kowalski
- parafia Chrystusa Króla: ks. P. Goga
- parafia św. Piotra i Pawła: ks. Bernard Polzin⁵⁷.

Liczba udzielonych w latach okupacji sakramentów św. – w porównaniu z okresem przedwojennym – obniżyła się, co uwarunkowane było pewnymi ograniczeniami narzuconymi przez władze okupacyjne. Sakramentu chrztu św. kapłan mógł udzielać wyłącznie w kościele, za zgodą obojga rodziców. Zakaz używania języka polskiego podczas spowiedzi spowodował, że wierni rzadziej przystępowali do sakramentu pokuty. Także nauka przygotowawcza do pierwszej komunii św. musiała odbywać się wyłącznie w języku niemieckim. Sakrament namaszczenia chorych mógł być udzielany poza kościołem jedynie na wyraźne życzenie chorego. Sakrament bierzmowania sprawowany był przez biskupa Spletta⁵⁸ w trakcie wizytacji w parafiach, ale odbywała

proboszczowi, który z powodu wielkiej liczby parafian albo dla innych przyczyn sam nie może, zdaniem ordynariusza, podjąć pracy duszpasterskiej” (F. Bączkowiec, op. cit., s. 601); ADP, Seelsorgliche, sygn. 31, pismo biskupa Spletta do ks. Z. Kowalskiego z 10 II 1940 r.

⁵⁴ Od 20 II 1940 r. do 17 XII 1941 r. w parafii Chrystusa Króla jako vicarius co-operator; ADP, Seelsorgliche, sygn. 31, pismo biskupa Spletta do biura parafialnego Toruń-Mokre z 20 II 1940 r.

⁵⁵ 21 II 1940 r. mianowany został administratorem parafii św. Piotra i Pawła. Funkcję tę pełnił do lipca 1942 r.; ADP, Seelsorgliche, sygn. 31, pismo ks. E. Englera do Ordynariatu Biskupiego w Gdańsku z 21 II 1940 r.

⁵⁶ *Verzeichnis der Seelsorgstellen und Geistlichen der Diözesen Danzig und Kulm nach dem Stande vom 1. August 1944*, s. 31.

⁵⁷ Urząd administratora parafii św. Piotra i Pawła objął w lipcu 1942 r.; APT, AmT 1939–1945, sygn. 860, pismo dyrektora urzędu kultury do prezidenta rejencji w Bydgoszczy z 26 X 1942 r.

⁵⁸ Dekretem nuncjusza apostolskiego w Berlinie z 5 XII 1939 r. biskup gdański

się one sporadycznie. Władze hitlerowskie ingerowały również w udzielanie sakramentu małżeństwa. Zabronione zostały małżeństwa między Polakami i Niemcami oraz między osobami tych narodowości z Żydami. Od 1940 r., zanim kapłan udzielił sakramentu małżeństwa, nupturienicy musieli zawrzeć ślub cywilny. Ponadto określono limit wieku pozwalający Polakom na zawieranie małżeństw, tj. kobiety nie mogły wstąpić w związek małżeński przed ukończeniem 22 roku życia, mężczyźni zaś przed ukończeniem 25 lat. W styczniu 1944 r. granicę tę podniesiono o 3 lata dla każdej ze stron. Dodatkowo trudne warunki wojenne nie sprzyjały stabilizacji życia rodzinnego. Ażeby zapewnić opiekę duszpasterską jak największej liczbie wiernych, toruńscy księża z narażeniem życia omijali często zakazy okupanta, m.in. słuchali spowiedzi po polsku, odwiedzali chorych w szpitalach i domach prywatnych. W porównaniu z okresem przedwojennym porządek nabożeństw w toruńskich kościołach katolickich nie uległ istotnym zmianom⁵⁹.

Ważny element życia religijnego w Toruniu w okresie okupacji hitlerowskiej stanowiła opieka duszpasterska nad żołnierzami garnizonu toruńskiego. Członkom Wehrmachtu nie wolno było uczestniczyć w nabożeństwach odprawianych przez księży polskich i przystępować u nich do spowiedzi⁶⁰. Opiekę duszpasterską nad niemieckimi żołnierzami wyznania rzymskokatolickiego sprawował do maja 1941 r. proboszcz garnizonowy Iländer⁶¹. Następnie zastąpił go proboszcz Weil⁶². Nabożeństwa dla żołnierzy wyznania rzymskokatolickiego odbywały się w kościele garnizonowym przy Placu św. Katarzyny (wówczas Wilhelmsplatz, następnie Schlageterplatz) i sporadycznie w kościele św. Piotra i Pawła na Podgórzu.

Karl Maria Splett został mianowany administratorem apostolskim diecezji chełmińskiej „do dyspozycji Stolicy Świętej” („ad nutum Sanctae Sedis”).

⁵⁹ Szerzej zob. S. Grochowina, *Życie religijne w parafiach toruńskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Theologica Thoruniensia, R. 3, 2002, s. 321–336.

⁶⁰ APT, AmT 1939–1945, sygn. 8, rozkaz komendatury nr 73 z 23 XII 1939 r.

⁶¹ Ibid., rozkaz komendatury nr 71 z 21 XII 1939 r.

⁶² APT, AmT 1939–1945, sygn. 10, rozkaz komendatury nr 106 z 22 V 1941; rozkazy komendatury zachowały się do 1942 r. i dlatego na ich podstawie nie można ustalić, do kiedy ks. Weil pełnił funkcję proboszcza garnizonowego w Toruniu.

Do dezorganizacji życia religijnego przyczyniło się zamykanie przez władze okupacyjne obiektów sakralnych i wykorzystywanie ich dla innych celów, np. na magazyny. W odniesieniu do parafii toruńskich zjawiska te nie miały jednak charakteru masowego. Przez cały okres okupacji do dyspozycji wiernych pozostawały kościoły: św. Janów, św. Jakuba, NMP, Chrystusa Króla, św. Piotra i Pawła. W przeciwieństwie do kościołów Niemcy zamknęli kaplice, a następnie urządzili w nich magazyny⁶³. Z dniem 8 IX 1939 r. wojsko niemieckie zajęło również klasztor i gimnazjum oo. redemptorystów na Bielanach, gdzie 1 XI 1939 r. umieszczono szkołę lotniczą oraz koszarę wojskową⁶⁴. W 1943 r. w części klasztoru Niemcy ulokowali polskie kobiety, pracujące na lotnisku, a wiosną 1944 r. umieszczono tam uczniów warsztatów mechanicznych⁶⁵. Gmach klasztoru Niemcy dostosowali do swoich celów, „m.in. w kaplicy urządzili sobie Fliegerkantine i wybili w niej znaczną część ściany do sąsiedniego pokoju, w którym umieścili bufet. Korytarze przybrano różnymi napisami, datami z historii Niemiec, pomyślnymi i niepomyślnymi dla nich. Nie brakło i obrazów. Jeden z nich m.in. przedstawiał idących do ataku niemieckich żołnierzy, a umieszczony pod nim napis wyjęty z pism Alfreda Rosenberga głosił: Der Sinn des grosser Krieges ist Überwindung eines alten absterbenden Zeitalters”⁶⁶.

Podobnie jak w przypadku Kościoła katolickiego, czynnikiem określającym politykę władz okupacyjnych w stosunku do Kościoła ewangelicko-augsburskiego była przesłanka natury narodowościowej. Od pierwszych dni okupacji Kościół ewangelicko-augsburski prześla-

⁶³ F. Stopniak, *Polskie świątynie katolickie podczas II wojny światowej*, [w:] *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej*, Warszawa 1982, t. 12, s. 43; *Diecezja toruńska*, s. 129; I. Bielicki, *Powiat toruński*, [w:] *Kościół katolicki w latach 1939–1945 na terenach obecnej diecezji toruńskiej*, pod red. S. Kardasza, Toruń 1996, t. I, s. 105.

⁶⁴ APT, AmT 1939–1945, sygn. 858, pismo nadburmistrza Torunia do namiestnika w Gdańsku z 5 VIII 1940; *ibid.*, pismo nadburmistrza Torunia do prezydenta rejencji w Bydgoszczy z 4 XI 1940; W. Szoldrski, *op. cit.*, s. 285.

⁶⁵ W. Szoldrski, *op. cit.*, s. 285–286.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 288.

dowany był za propolskie nastawienie w okresie II Rzeczypospolitej. Pastorzy zostali aresztowani, a parafie zlikwidowane. Również w Toruniu przestała istnieć polska parafia ewangelicko-augsburska. W toruńskim kościele ewangelicko-augsburskim ostatnie nabożeństwo odbyło się 3 IX 1939 r., a ostatnie zebranie Rady Kościelnej miało miejsce 1 X 1939 r.⁶⁷ Proboszcz ks. Ryszard Trenkler, w obawie przed aresztowaniem, opuścił miasto. Najpierw ukrywał się u brata w Koninie, a od września 1940 r., pod zmienionym nazwiskiem, w Warszawie, gdzie pracował w firmie „Zakłady Stolarskie M. Gloeh i Ska”⁶⁸.

W okresie okupacji w Toruniu funkcjonowały niemieckie gminy ewangelicko-unijne: staromiejska (pastor Otto Dey), nowomiejska (pastor Otto Dey), św. Jerzego (pastor Otto Dey, a od października 1940 r. pastor Rudolf Knüpfper). Superintendentem okręgu toruńskiego i pastorem gmin Toruń-Rudak i Toruń-Podgórz był Max Herrmann⁶⁹.

Jesienią 1942 r. pastor Dey został aresztowany i skazany na dwa i pół roku więzienia. Powodem jego aresztowania były prawdopodobnie kwestie natury politycznej. Władze kościelne zaproponowały wówczas, ażeby zwolnione przez pastora Deya probostwo w Toruniu objął pastor Krause ze Złejwsi Wielkiej. Planowano także przekazać mu superintendurę toruńską po pastora Herrmannie, liczącym wówczas 68 lat. Ostatecznie planów tych nie zrealizowano, gdyż w listopadzie 1942 r. pastor Krause został powołany do wojska. Nie wiadomo, kto ostatecznie zajął miejsce pastora Deya. W 1944 r. na czele gminy toruńskiej stał duchowny przybyły z Hamburga⁷⁰.

Niemieckie władze okupacyjne nie wydały żadnych istotnych za-

⁶⁷ J. Domasłowski, *Z dziejów parafii św. Szczepana w Toruniu*, Kalendarz Ewangelicki, R. 95, 1981, Warszawa 1980, s. 219.

⁶⁸ E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Ansbach 1967, s. 175; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 151; też: *Trenkler Ryszard*, [w:] *Toruński Słownik Biograficzny*, pod red. K. Mikulskiego, t. II, Toruń 1998, s. 250–252.

⁶⁹ A. Golon, H. Kruska, op. cit., s. 374, 375, 376–378.

⁷⁰ E. Alabrudzińska, *Ewangelicy*, s. 155; też: *Kościół ewangelicki a polityka narodowosocjalistyczna w tzw. Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie (1939–1945)*, *Rocznik Teologiczny*, z. 1–2, 1998, s. 277.

rządzeń ograniczających działalność religijną. Swoboda w sprawowaniu kultu religijnego była jednak pozorna. Duchownych często nachodziło gestapo, np. w lutym 1941 r. toruński pastor Otto Dey oraz superintendent okręgu toruńskiego Max Herrmann, sprawujący opiekę duszpasterską nad parafiami Toruń–Podgórz i Toruń–Rudak, musieli zgłosić terminy odprawiania nabożeństw⁷¹. W kościele staromiejskim pastor Dey odprawiał niedzielne nabożeństwo o godz. 10⁰⁰ (łącznie z nabożeństwem dla dzieci). W kościele św. Jerzego niedzielny porządek nabożeństw był następujący: godz. 9⁴⁵ nabożeństwo dla dzieci, 10³⁰ nabożeństwo dla dorosłych. W parafiach Toruń–Rudak i Toruń–Podgórz pastor Herrmann odprawiał nabożeństwa niedzielne o godz. 9⁰⁰ i 11⁰⁰⁷². Kazania wygłaszane przez pastorów były inwigilowane⁷³.

Nad niemieckimi żołnierzami wyznania ewangelickiego opiekę duszpasterską sprawował do 15 V 1940 r. proboszcz garnizonowy Helmut Kittel⁷⁴. Następnie zastąpił go Wilhelm Rugullis⁷⁵. W końcu października 1940 r. przeniesiono go „na zachód”, a jego miejsce zajął proboszcz Paeplow⁷⁶. W Toruniu przebywał on do października 1941 r., po czym został skierowany na front wschodni. Następnie do końca listopada 1941 r. opiekę duszpasterską nad żołnierzami wyznania ewangelickiego sprawował pastor O. Dey. Na początku grudnia 1941 r. do Torunia przybył nowy proboszcz garnizonowy Kegler⁷⁷. Do maja 1941 r. nabożeństwa dla żołnierzy wyznania ewangelickiego

⁷¹ E. Alabrudzińska, *Ewangelicy*, s.153.

⁷² Thorer Freiheit, 1941, m.in.: nr 8 z 10 I, s. 7; nr 39 z 15/16 II, s. 13; nr 63 z 15/16 III, s. 13; nr 97 z 25 IV, s. 7; nr 114 z 16 V, s. 6; nr 143 z 20 VI, s. 6; nr 172 z 24 VII, s. 5; nr 202 z 28 VIII, s. 5; nr 226 z 25 IX, s. 4; nr 256 z 30 X, s. 4; nr 282 z 29/30 XI, s. 7; nr 292 z 11 XII, s. 5; 1943, m.in.: nr 11 z 14 I, s. 4; nr 36 z 12 II, s. 4; nr 59 z 11 III, s. 4; nr 84 z 9 IV, s. 4; nr 112 z 14 V, s. 4; nr 135 z 10 VI, s. 4; nr 158 z 8 VII, s. 4; nr 188 z 12 VIII, s. 4; nr 213 z 10 IX, s. 4; nr 237 z 8 X, s. 4; nr 267 z 12 XI, s. 4; nr 290 z 9 XII, s. 4.

⁷³ E. Alabrudzińska, *Ewangelicy*, s. 153.

⁷⁴ APT, AmT 1939–1945, sygn. 8, rozkaz komendatury nr 72 z 22 XII 1939 r.

⁷⁵ APT, AmT 1939–1945, sygn. 9, rozkaz komendatury nr 75 z 13 IV 1940 r.

⁷⁶ Ibid., rozkaz komendatury nr 229 z 2 XI 1940 r.

⁷⁷ APT, AmT 1939–1945, sygn. 10, rozkazy komendatury: nr 211 z 13 X 1941, nr 218 z 22 X 1941, nr 250 z 4 XII 1941 r.

odprawiano głównie w toruńskich kościołach ewangelickich. Następnie zarówno nabożeństwa ewangelickie, jak i katolickie odbywały się w kościele garnizonowym.

Tabela 2
Porządek nabożeństw w toruńskich kościołach ewangelickich
w wybrane dni świąteczne w 1941 r.

Święto	Kościół	Godzina
1	2	3
Wielki Piątek (11 IV)	Staromiejski	10 ⁰⁰ 18 ⁰⁰
	św. Jerzego	10 ³⁰
	Ewangelicko-luterański	10 ⁰⁰
	Toruń-Podgórz	18 ⁰⁰
	Toruń-Rudak	15 ⁰⁰
Niedziela Wielkanocna (13 IV)	Staromiejski	10 ⁰⁰ 11 ⁰⁰ – nabożeństwo dla dzieci
	św. Jerzego	9 ⁴⁵ – nabożeństwo dla dzieci 10 ³⁰
	Ewangelicko-luterański	10 ⁰⁰
	Toruń-Podgórz	10 ⁰⁰
	Toruń-Rudak	10 ⁰⁰
Poniedziałek Wielkanocny (14 IV)	Staromiejski	10 ⁰⁰
Wigilia Bożego Narodzenia (24 XII)	Staromiejski	16 ⁰⁰
	św. Jerzego	16 ⁰⁰
	Ewangelicko-luterański	18 ⁰⁰
	Toruń-Podgórz	7 ³⁰

1	2	3
Pierwszy Dzień Świąt Bożego Narodzenia (25 XII)	Staromiejski	10 ⁰⁰ – łącznie z nabożeństwem dla dzieci
	św. Jerzego	9 ⁴⁵ – nabożeństwo dla dzieci 10 ³⁰
	Ewangelicko- luterński	10 ⁰⁰
	Toruń–Podgórz	9 ⁰⁰
	Toruń–Rudak	11 ⁰⁰
Drugi Dzień Świąt Bożego Narodzenia (26 XII)	Staromiejski	10 ⁰⁰

Źródła: Thomer Freiheit, nr 84 z 9 IV 1941, s. 7; nr 301 z 22 XII 1941, s. 4; nr 302 z 23 XII 1941, s. 5.

W niedzielę 2 XI 1941 r. gmina Toruń–Podgórz świętowała 50-lecie istnienia. Podczas uroczystego nabożeństwa o godz. 10⁰⁰ kazanie wygłosił zwierzchnik Kościoła ewangelickiego w Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie biskup Johannes Beermann⁷⁸.

Istotnym problemem, z którym borykał się toruński Kościół ewangelicki, był napływ do miasta Niemców z krajów nadbałtyckich, tzw. Baltendeutschów, i Niemców z Besarabii, tzw. Bessarabiendeutschów. Na początku 1940 r. w Toruniu powołano na duchownego pomocniczego pastora bałtyckiego Rudolfa Knüpfpera. Prawdopodobnie we wrześniu 1940 r. otrzymał on stanowisko proboszcza gminy św. Jerzego. Warto nadmienić, że stanowisko to reaktywowano po blisko dwudziestu latach przerwy⁷⁹. Pastor Knüpffer podjął również starania mające na celu utworzenie w Toruniu oddzielnej gminy dla Baltendeut-

⁷⁸ Thomer Freiheit, nr 256 z 30 X 1941, s. 4.

⁷⁹ APT, AmT 1939–1945, sygn. 858, pismo pastora Deya do nadburmistrza Torunia z 30 IX 1940; ibid., pismo konsystorza ewangelickiego w Gdańsku do nadburmistrza Torunia z 2 X 1940; E. Alabrudzińska, *Ewangelicy*, s. 155.

schów, co spowodowało natychmiastowy sprzeciw ze strony konsystorza. Biskup Beermann zabronił pastorowi Knüpfferowi odprawiania nabożeństw z bałtycką liturgią, uzasadniając to następująco: „Próby utworzenia takich pojedynczych gmin zostały w Okręgu Warty wykorzystane do oświadczenia, że w Okręgu Warty w ogóle nie istnieje już wspólny Kościół ewangelicki. Musimy w każdym razie wystrzegać się wszystkiego, co daje na zewnątrz obraz rozłamu”⁸⁰.

Jurysdykcję nad parafiami prawosławnymi na ziemiach wcielonych sprawował arcybiskup Seraphin (Karl Lade). Był on zwierzchnikiem diecezji prawosławnej Berlina oraz Niemiec i kanonicznie podlegał tzw. Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu za Granicą w Karłowicach Śremskich (Jugosławia).

Po zajęciu Torunia przez wojska niemieckie zamknięta została cerkiew św. Mikołaja na Nowym Rynku. Na przełomie 1939/1940 r. staraniem ówczesnego proboszcza ks. Wiaczesława Rafalskiego, Dymitra Iwanowa oraz dzięki znacznej pomocy właściciela olejarni Wojtana i rodziny Abramowiczów cerkiew przeniesiona została na ul. Podgórną 69, gdzie mieści się do dnia dzisiejszego. Zaadaptowano na nią drewniany budynek z 1888 r., po dawnej kaplicy staroluterskiej. W okresie okupacji doszło do podziału parafii na tle narodowościowym. Wierni narodowości ukraińskiej zorganizowali własną cerkiew przy ul. Łaziennej. S. Dmitrenko wspomina: „W czasie okupacji Ukraińcy za staraniem Łotockiego [Wiktor Łotocki, przedstawiciel Centralnego Komitetu Ukraińskiego – CKU – z siedzibą w Warszawie. Utworzył w mieście Oddział Toruński CKU – przyp. S. G.] otrzymali do dyspozycji lokal przy ul. Łaziennej. Tam była stołówka i w tej stołówce urządzili w jednym pokoju kaplicę. Nabożeństwa odbywały się w każdą niedzielę. Tam także spędzaliśmy wspólnie uroczystości świąteczne, odbywały się przedstawienia i tańce na scenie. Na takie uroczystości każdy przyniósł, co miał na stół, dzieląc się z innymi. Tak było do końca okupacji”⁸¹. Opiekę duszpasterską nad

⁸⁰ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki*, s. 274.

⁸¹ M. Hajduczenia, *Parafia prawosławna w Toruniu 1920–1945 (maszynopis)*, s. 24.

Ukraińcami sprawował ks. W. Rafalski⁸². Warto nadmienić również, że proboszcz toruńskiej parafii prawosławnej na pierwszym posiedzeniu Zebrania Diecezjalnego w dniu 29 I 1942 r. w Berlinie został wybrany na członka Komisji Finansowej⁸³.

Dostępny materiał źródłowy pozwala określić liczbę sakramentów św. i pogrzebów udzielonych przez ks. W. Rafalskiego.

Tabela 3
Sakramenty św. i pogrzeby w parafii prawosławnej w Toruniu
w latach 1940–1944

Lata	Liczba małżeństw	Liczba chrztów	Liczba zmarłych
1940	1	0	3
1941	1	23	3
1942	0	7	7
1943	0	13	5
1944	3	27	12

Źródło: APT, Gmina prawosławna Toruń. Cerkiew wojskowa, Księgi metrykalne (1940–1944), sygn. 7.

Hitlerowskie władze okupacyjne jak najszybciej chciały usunąć ludność żydowską z miasta⁸⁴. Według danych władz niemieckich przed II wojną światową w Toruniu mieszkało 570 Żydów. Znaczna część ludności żydowskiej opuściła miasto w sierpniu i w pierwszych dniach września 1939 r. W chwili zajęcia Torunia przez wojska niemieckie (7 IX 1939 r.) przebywało w nim tylko 63 Żydów. Następnie do końca września z tułaczki wojennej wróciły do miasta 222 osoby. Na przełomie września i października toruńska społeczność żydowska liczyła 285 osób, tj. 50 % stanu przedwojennego⁸⁵.

Już w październiku 1939 r. okupant hitlerowski zburzył synagogę i dom gminy żydowskiej przy ul. Szczytnej, a cegłę z rozbiórki prze-

⁸² Kyrios, H. 1/2, Jg. 1942/1943, s. 105.

⁸³ Ibid., s. 108.

⁸⁴ Por. Thormer Freiheit, nr 14 z 5 X 1939, s. 3, Für Juden ist kein Platz in Thorn.

⁸⁵ APT, AmT 1939–1945, sygn. 257, sprawozdanie A. Szymńskiego, szefa urzędu mieszkaniowego i kwaterunkowego z 28 X 1939.

kazano chłopom z podmiejskich wsi⁸⁶. Hitlerowskie władze okupacyjne nie zniszczyły cmentarza przy ul. Pułaskiego, lecz 15 IV 1943 r. został on zamknięty⁸⁷. W ciągu niespełna dwóch miesięcy okupant hitlerowski całkowicie zlikwidował gminę żydowską w Toruniu, wysiedlając społeczność żydowską z miasta. Ostatni transport ludności żydowskiej z Torunia do Łodzi nastąpił 17 XI 1939 r. W sprawozdaniu z 22 XI 1939 r. referenci wydziału „Judenabwanderung” H. Polsfuhs i A. Trienke zaznaczyli, że „od 17 XI 1939 r. w Toruniu nie ma już więcej Żydów”⁸⁸.

Pozostałe związki wyznaniowe, które funkcjonowały w Toruniu przed wybuchem II wojny światowej, zostały rozwiązane przez władze okupacyjne⁸⁹.

Reasumując można stwierdzić, że spośród związków wyznaniowych istniejących w Toruniu w okresie międzywojennym największe represje okupanta hitlerowskiego dotknęły żydowską gminę wyznaniową oraz Kościół ewangelicko-augsburski. Ludność żydowska została wysiedlona z miasta, co w konsekwencji spowodowało likwidację gminy żydowskiej. Władze okupacyjne zlikwidowały też parafię ewangelicko-augsburską, ze względu na jej „polski” charakter, oraz inne mniejsze związki wyznaniowe.

⁸⁶ APT, AmT 1939–1945, sygn. 1049, notatka wydziału budowlanego i mieszkaniowego z 18 XII 1939 i 24 IV 1940; Z. H. Nowak, *Dzieje gminy*, s. 36; dnia 18 IX 1993 r. dzięki inicjatywie prof. Z. H. Nowaka odbyła się uroczystość odsłonięcia pamiątkowej tablicy na budynku przy ul. Szczytnej 12, która informuje o istnieniu tam synagogi, zburzonej przez okupanta hitlerowskiego.

⁸⁷ APT, AmT 1939–1945, sygn. 1092, pismo prezydenta rejencji bydgoskiej do nadburmistrza Torunia z 15 IV 1943; por. M. Niedzielska, *Toruńskie cmentarze*, Toruń 1992, s. 56–59; M. Wołos, *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym*, s. 229.

⁸⁸ APT, AmT 1939–1945, sygn. 257, sprawozdanie A. Polsfuhsa i A. Trienke z 22 XI 1939: „Vom 17.11.1939 gibt es keine Juden mehr in Thorn”; szerzej zob. J. Sziling, *Ludność żydowska Torunia w pierwszych tygodniach okupacji hitlerowskiej*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 3, 1976, s. 19–25.

⁸⁹ APT, AmT 1939–1945, sygn. 859, pismo Tajnej Policji Państwowej w Bydgoszczy do nadburmistrza Torunia z 1 II 1944.

Największą przychylnością władz okupacyjnych cieszyły się niemieckie gminy ewangeliczne oraz Kościół prawosławny. O ile polska parafia ewangelicko–augsburska w Toruniu została zlikwidowana, o tyle w odniesieniu do niemieckich parafii ewangelicznych głównym celem polityki narodowosocjalistycznej było wyeliminowanie ich działalności politycznej i ograniczenie działalności religijnej. Władze okupacyjne nie utrudniały w zasadzie działalności Kościoła prawosławnego. Konflikty między tzw. orientacją rosyjską a ukraińską doprowadziły do podziału toruńskiej parafii prawosławnej.

Stosunek władz hitlerowskich do Kościoła katolickiego uwarunkowany był przesłankami natury narodowościowej. Toruńskie parafie katolickie funkcjonowały przez cały okres okupacji niemieckiej, aczkolwiek w następstwie eksterminacyjnej polityki okupanta hitlerowskiego ich obsada duszpasterska została znacznie ograniczona. Pozostali w parafiach kapłani dokładali wszelkich starań, żeby w możliwie najszerszym zakresie zapewnić wiernym opiekę duszpasterską. Ciężkie warunki wojenne i liczne utrudnienia ze strony władz okupacyjnych nie zniechęciły toruńskich wiernych do uczestnictwa w życiu religijno–sakramentalnym.

Religious Groups in Toruń between 1939–1945

The German occupation in Poland caused significant changes in the situation of religious groups. The Nazi policy concerning religious beliefs focused predominantly on the three following factors: nationality, politics and ideology. The national aspect determined the church politics of German authorities in the Polish territories annexed to the Third Reich. The church politics was an important element of the Nazi national policy. The article presents the situation of the religious groups between 1939 and 1945 describing the state of affairs in Toruń. There were several religious groups in Toruń during the period of the Second Polish Republic. The German occupation radically changed the religious structure of the town. Throughout not even two months, Jewish community was terminated, the Polish parish of Evangelical-Augsburg Church ceased its activity and other religious groups of the minorities were dissolved. To analyse the religious groups in Toruń between 1939–1945, the author pre-

sented the most significant elements of the religious politics of the occupation authorities in Poland emphasising the anti-Polish way of thinking in e.g. the attitude towards clergy, the organisation of the religious-sacramental life, and the closing down of the sacred edifices.

Religionsgemeinschaften in Thorn in den Jahren 1939–1945

Die deutsche Okkupation Polens führte zu einer wesentlichen Veränderung im Status von Religionsgemeinschaften. Die Politik der Nazis gegenüber religiösen Gemeinschaften war im Allgemeinen durch drei Faktoren bedingt, einen nationalen, einen politischen und einen ideologischen. Auf den polnischen Gebieten, die dem Dritten Reich direkt einverleibt wurden, entschied der nationale Faktor über die Kirchenpolitik der deutschen Behörden. Die Kirchenpolitik war ein fester Bestandteil der Nationalitätenpolitik der Nazis. In der vorliegenden Abhandlung wurde am Beispiel der Stadt Thorn die Situation der Religionsgemeinschaften in den Jahren 1939–1945 dargelegt. In der Zeit der zweiten polnischen Republik gab es in Thorn über ein Dutzend Religionsgemeinschaften. Die deutsche Okkupation veränderte die Religionsstruktur der Stadt grundlegend. Innerhalb von knapp zwei Monaten wurden die jüdische Gemeinde sowie die polnische evangelisch-lutherische Gemeinde liquidiert. Aufgelöst wurden auch Religionsgemeinschaften nationaler Minderheiten. Bei der Analyse der Situation der Religionsgemeinschaften in Thorn in den Jahren 1939–1945 wurden von der Autorin die wichtigsten Elemente der Kirchenpolitik der Besatzungsbehörden dargestellt. Hervorgehoben wurde dabei ihr antipolnischer Charakter, der sich in der Einstellung zur Geistlichkeit, in der Organisation des religiösen Lebens sowie in der Schließung von sakralen Objekten niederschlug.